

Розділ І. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

© 2012 р.

Л. В. Долинська, О. І. Пенькова (м. Київ)

СТАНОВЛЕННЯ ПРОЦЕСУ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Останнім часом увага психологів все більше актуалізується на проблемі самовдосконалення, яка посідає важливе місце в структурі процесів розвитку і саморозвитку особистості. Визначну роль у самовдосконаленні людини відіграють її уявлення про сукупність цінностей, з якими вона себе ідентифікує. Психологи стверджують, що саме цінності визначають особливості і характер відносин особистості з середовищем, з суспільством і це, в свою чергу, детермінує особливості її поведінки (Б.Г. Ананьєв [1], М.Й. Боришевський [3], К.В. Шорохова [19], В.О. Ядов [16] та ін.).

Теоретико-методологічною основою дослідження стали положення про соціальну детермінованість формування свідомості і самосвідомості особистості (М.Й. Боришевський [3], Г.С. Костюк [8], [9], С.Л. Рубінштейн [15]), про взаємодію зовнішніх і внутрішніх факторів становлення свідомості особистості (Г.С. Костюк [8], [9], С.Л. Рубінштейн [15]), про принцип розвитку, згідно з яким образ Я безперервно змінюється протягом онтогенезу особистості (М.Й. Боришевський [3], І.С. Кон [6], [7], Г.С. Костюк [8]). Загальнометодологічні принципи знайшли своє відображення в фундаментальних теоретичних положеннях про спадковість, цілісність, детермінованість, причиннообумовленість психічного розвитку особистості, про сензитивність і критичні періоди в її становленні.

Мета статті – здійснити теоретико-емпіричний аналіз процесу самовдосконалення особистості у ціннісному контексті.

Аналіз літературних джерел з досліджуваної проблеми приводить до висновку про багатоаспектність даного феномену і багатозначність його визначень. У багатьох роботах самовдосконалення розглядається як продукт самосвідомості або як компонент уявлень про себе. Більшість дослідників трактують дане явище як складну, багаторівневу систему когнітивних (пізнавальних), афективних (емоційних) і поведінкових складових.

Сучасні психологічні концепції різноманітні у своєму розумінні сутності феномену Я, самосвідомості і самовдосконалення. Так, деякі з авторів (І.С.Кон, В.В.Столін) розглядають як синоніми такі поняття як Я, «Я – концепція», образ Я, ідентичність, вбачаючи загальні риси у їх формуванні і проявах. Інші, навпаки, намагаючись подати структуру свідомості ієрархічно, наполягають на розмежуванні цих понять.

Зарубіжні автори широко використовують поняття «Я – концепція». К.Роджерс розглядає Я – концепцію як організований і послідовний концептуальний гештальт, складений із сприйняття якостей Я (або «мене»), взаємовідносин Я з іншими людьми і з різноманітними аспектами життя, а також цінностей, пов'язаних з цими сприйняттями. Він вважає, що даний гештальт доступний для свідомості, але не обов'язково усвідомлюваний, і зазначає, що як тільки гештальт усвідомлюється, відразу ж включається механізм оцінювання суб'єктом своїх якостей.

Р. Бернс трактує Я – концепцію як сукупність усіх уявлень індивіда про себе, пов'язану з їх оцінкою. «Я – образ» розглядається як описова складова Я – концепції, оцінна грань представлена в її структурі самооцінкою.

Більшість авторів однакова у розумінні основних питань, пов'язаних з сприйманням і оцінкою особистістю самої себе, у визнанні багатоплановості структури самосвідомості, її процесуальності, постійного розвитку. Процес усвідомлення себе відбувається у єдності когнітивної оцінки своїх можливостей, досягнень і емоційних реакцій, переживань з приводу цієї оцінки, тобто, самоставлення. Самоставлення органічно пов'язане з самопізнанням, і є його емоційно-особистісною складовою. Оскільки свідомість є знання про оточуючий світ і ставлення до нього (С.Л.Рубінштейн), самопізнання – єдність пізнання себе і ставлення до себе.

Самовдосконалення передбачає наявність у індивіда інформації про самого себе, що складає образ Я. Сучасна психологія розглядає дану проблему в єдності трьох аспектів: ідентичність (самість), «Его» (суб'єктність) і образ «Я». Як зазначає І.С.Кон, - всі ці аспекти взаємопов'язані і передбачають один одного. Ідентичність психіки, поведінки індивіда неможлива без якоїсь єдиної регулятивної основи, яка, в свою чергу, вимагає самосвідомості. «Его» як регулятивний механізм передбачає наступність психічної діяльності і наявність інформації про самого себе. Образ «Я» немов добудовує ідентичність і суб'єктність особистості і водночас корегує її поведінку. І далі І.С. Кон продовжує: «При вивченні ідентичності центральне місце посідає питання, від чого залежить єдність і послідовність поведінки та психічних процесів індивіда і яка їх вага в різних контекстах та ситуаціях і на різних етапах його життєвого шляху, тобто об'єктивна діалектика стійкості і мінливості особистості. При вивченні «Его» увага концентрується на процесах і механізмах свідомої регуляції поведінки, на співвідношенні свідомої внутрішньої мотивації особистості, з одного боку, та впливу зовнішнього середовища і неусвідомлюваних емоційних реакцій з іншого; сила «Я» у даному контексті вимірюється ступенем його свідомої саморегуляції. Нарешті, при вивченні «образу Я» увагу привертають конкретні процеси і механізми самосвідомості, ступінь адекватності самооцінок, структура і динаміка «образу Я», його роль і значення в загальному балансі психічної діяльності особистості» [8, с. 10].

В структурі самосвідомості В.С.Мерліна [13] виокремлюються чотири компоненти: усвідомлення тотожності (відмінність себе від всього світу), усвідомлення «Я» як активного начала, суб'єкта діяльності; усвідомлення своїх психічних якостей; соціально-моральна самооцінка. В цій концепції всі компоненти можуть бути представлені як прямі чи опосередковані похідні від ідентифікації і відокремлення.

У психологічних роботах [6], [7], [8] ідентифікація особистості розглядається як прагнення до досягнення тотожності з соціальним середовищем, до спілкування і одночасно до відокремленості («бути як інші», «бути з іншими», «бути для інших» і «бути самим собою»). Відокремленість же розглядається як базове поняття самовдосконалення особистості. Передумовою соціального відокремлення людини є її здатність до «розриву» (С.Л.Рубінштейн) «Я» і «не-Я», що ґрунтується на функціонуванні «Я – рефлексуючого» [15]. С.Л.Рубінштейн зазначав, що саме рефлексивне ставлення людини до життя, до самої себе визначає і поведінку суб'єкта та ступінь його свободи.

Соціальна психологія досліджує образ Я з позиції соціальних настановлень, які передбачають три взаємопов'язаних компоненти: когнітивний (пізнавальний) – відповідні уявлення про об'єкт, афективний (емоційний) – позитивні чи негативні почуття до об'єкта; поведінковий – готовність до відповідних дій відносно об'єкта. Соціальні настановлення полегшують пристосування особистості до середовища (настановлення закріплюють те, що сприяє задоволенню потреб суб'єкта), пізнання (настановлення систематизують попередній досвід взаємодії суб'єкта з об'єктом), самореалізація (стійка система соціальних настановлень – необхідна передумова творчої активності особистості, самовиховання тощо) і психологічний

самозахист (наявність відповідної системи настановлень дозволяє індивіду ухилитися від усвідомлення таких аспектів дійсності, які могли б похитнути стійкість його особистості).

Серед психологічних досліджень звертають на себе увагу роботи, які порушують проблему гуманізації освіти. Так, Г.О.Балл виокремлює дві сторони психологічного змісту гуманізації освітнього процесу.

«Перша – це задоволення базових потреб учнів через створення умов їхньої діяльності, сприятливих у психофізіологічному і соціально-психологічному планах, реальне врахування у її організації їх вікових та індивідуально-типологічних особливостей. Зазначене соціально-психологічне сприяння передбачає повагу до їх уподобань, прагнень і досягнень, надання їм достатнього простору для прояву самостійності і творчості. Складовою цього сприяння є й організація зустрічей підопічних із труднощами (не надмірними), через долаття яких досягається фізичне й духовне загартування, формується впевненість у своїх силах. Усе це стимулює їхній рух у напрямку самоактуалізації, здобуття ними внутрішньої (особистісної) свободи.

Друга сторона – це розкриття для учнів можливостей поповнення їхньої свободи повноцінним змістом через прилучення до культури у єдності її нормативно-репродуктивних (цивілізаційних) і діалогічно-творчих складових. У пізнавальній царині це передбачає, зокрема, заохочення становлення проблемного світосприймання, прагнення не лише до конкретних, визначених знань, але й до постійного розширення сфери «вченого незнання», яке стає здобутком особистості... У ціннісній царині згадане розкриття можливостей передбачає прилучення учнів до гуманістичних цінностей (включно з практикою їх втілення у життя), інакше кажучи, їхнє виховання у гуманістичному дусі, про яке йшлося вище» [2, с.80].

Як відомо, основними методологічними принципами гуманістичної психології є:

- Принцип розвитку, який означає, що людина постійно прагне до нових цілей, самовдосконалення завдяки наявності у неї природжених потреб, бажання до самореалізації, потреби у самоактуалізації, бажання здійснювати безперервний поступальний розвиток.
- Принцип цілісності, що дозволяє розглядати особистість як складну, відкриту систему, спрямовану на реалізацію усіх своїх потенцій.
- Принцип гуманності, який означає, що людина за своєю природою є доброю і вільною, і лише обставини, що заважають розкриттю її істинної суті, роблять її агресивною і відчуженою.
- Принцип цільового детермінізму, який передбачає вивчати особливості особистості в аспекті орієнтації людини на майбутнє, тобто з точки зору її очікувань, цілей і цінностей.
- Принцип активності, що дозволяє прийняти суб'єкта як самостійно мислячу і діючу істоту, у житті якої інша людина (наприклад, психотерапевт) може відігравати роль підтримуючого, безумовно підтримуючого, створюючого сприятливі умови для її розвитку. Психотерапевт змінює настановлення клієнта, допомагає взяти відповідальність на себе, але при цьому не навчає і не повчає.
- Принцип неекспериментального дослідження особистості ґрунтується на ідеї цілісності і, відповідно, неможливості адекватного вивчення особистості за окремими фрагментами, оскільки система (а саме такою і є особистість) найчастіше має якості, які не властиві окремим її частинам.
- Принцип репрезентативності означає, що ціль і об'єкт дослідження в гуманістичній психології співпадають, оскільки завдання вивчення нормально і повноцінно

функціонуючої людини реалізується на вибірці здорових, самореалізуючих особистостей.

Один із засновників цього напрямку А.Маслоу [10], [12], [13] зазначав, що освіту не можна зводити до навчання, вона має бути також процесом виховання характеру, формування особистості. У його дослідженнях людина виступає насамперед як психологічно здорова особистість, задоволення соціальних потреб якої стає основою її самоактуалізації, розвитку усіх її здібностей і талантів. Як результат успішної актуалізації є особистість з наступними характеристиками: більш ефективно сприймання реальності і більш комфортне ставлення до неї; прийняття (себе, інших, природи); спонтанність, простота, природність; центрованість на значущих цілях (на відміну від центрованості на собі); деяка відстороненість і потреба бути наодинці; автономія, незалежність від культури та середовища; постійна свіжість оцінки; містичність та досвід вищих станів; почуття єдності з іншими; більш глибокі міжособові стосунки; демократична структура характеру; розрізнення засобів і цілей, добра і зла; філософське, доброзичливе почуття гумору; самоактуалізована творчість; протистояння аккультурації, насадження будь-якої часткової культури.

Слід зазначити, що теорія А.Маслоу, по суті, заперечує можливість і необхідність цілеспрямованого формування потреб людини. Основним методологічним недоліком є та обставина, що автор ігнорує питання діалогу особистості і суспільства; суть людини А.Маслоу вбачає лише в її біологічній природі, а здатність до самоактуалізації розглядає як вроджену якість, яка не залежить від соціальних умов. Позитивним внеском вченого в розвиток ідеї актуалізації є те, що він розглядав її як одну з базових особистісних потреб.

Особливу позицію у самовдосконаленні особистості посідають її уявлення про сукупність цінностей, з якими вона себе ідентифікує. Як філософська категорія «цінність» означає, по-перше, позитивну чи негативну значущість будь-якого об'єкта, на відміну від його екзистенціальних і якісних характеристик (предметні цінності), по-друге, нормативно-наказову оцінку грань явищ суспільної свідомості (суб'єктивні цінності, або цінність свідомості). До предметних цінностей відносять, приміром, споживчу вартість продуктів праці, культурне надбання минулого, корисний ефект чи теоретичне значення наукової істини тощо. До цінностей свідомості відносять суспільні настановлення і оцінки, імперативи і заборони, цілі і проекти, що виражаються у формі нормативних уявлень (про добро і зло, справедливість, прекрасне і потворне, про смисл і призначення людини, ідеали, норми, принципи, дії тощо). Предметні цінності і цінності свідомості – два полюси ставлення людини до світу. Перші виступають як його об'єкти, взяті лише в їх суб'єктивно-психологічному, афективно-волютивному визначенні, у вигляді спрямувань, шанування, ставлення або засудження, а другі – як вираз того ж ставлення з боку суб'єкта, у якому інтереси і потреби перекладені на мову ідеального, мисленнєвого і уявного. Предметні цінності є об'єктами оцінки і припису, а суб'єктивні – способом і критерієм цих оцінок [4, с. 4].

Ціннісні орієнтації – це феномен, що відображає позитивну чи негативну значущість для особистості предметів або явищ соціальної дійсності. Особливого значення набуває зв'язок ціннісних орієнтацій зі спрямованістю особистості, яка характеризує останню з точки зору її соціальної і моральної зрілості. Зміст спрямованості – це, насамперед, детермінуюче, соціально зумовлене ставлення до діяльності. Саме через спрямованість і можливе реальне виявлення ціннісних орієнтацій дитини (Б.Г. Ананьєв [1], М.И. Боришевський [3], С.Л.Рубінштейн [15]). Зокрема, С.Л. Рубінштейн підкреслював: «Наявність цінностей є віддзеркалення небайдужості людини до навколишнього світу, що впливає із значущості різних сторін, аспектів світу для людини, для її життя» [15, с. 366].

Система ціннісних орієнтацій індивідуальна для кожної особистості. На думку І.В.Дубровіної, В.С.Круглова [5], сформованість особистості можна оцінювати в залежності від

того, як у свідомості особистості диференціюються ті чи інші цінності, наскільки змістовні ціннісні орієнтації, що притаманні конкретному періоду в житті особистості, відповідають інтересам суспільства.

Н.Є.Харламенкова зазначає: «Будь-яка цінність являє собою особливу психічну реальність, у якій передано відповідне ставлення людини до деяких аспектів буття (зовнішнього і внутрішнього) порівняно з іншими його гранями. Метою цього процесу є необхідність структурування світу, оволодіння ним і привласнення його...» [18, с. 83]. Далі автор, розглядаючи сутність цінності Я, виокремлює три її типи: цілісний, диференційований і інтегрований. Для цілісного типу властиво сприймати себе як неподільне Я, зміст і структура якого досить прості. Зазвичай змістовною стороною такого Я стає уявлення про себе, як про людину відповідного віку, статі і соціального статусу; функція цінності Я полягає в регуляції внутрішніх станів з метою впливу на зовнішній світ; генетичний і динамічний критерії дозволяють визначати елементи виокремлення себе з навколишнього світу з орієнтацією на вікову динаміку; за топологічним критерієм у особистості з цілісним типом цінності Я домінують процеси інтроєкції.

Особливістю диференційованого типу є виокремлення змістовних аспектів Я, які побудовані згідно з координатним принципом. Залежно від завдань подорослішання суб'єкт намагається утвердити кожну атрибутивну характеристику, розглядаючи її як потенційну можливість особистісного зростання. Динаміка такого типу дуже висока і розкриває себе в підсиленні проєктивних процесів.

У інтегративного типу змістовна складова Я структурно організована за принципом субординації. Суб'єкт формулює життєві завдання, здійснюючи реальну регуляцію особистісного розвитку. Цінність Я виявляється у відчутті ступеня власної значущості і її відповідності рівню реальних досягнень; здійснюється взаємна робота механізмів проєкції і інтроєкції [18, с.83].

Спираючись на загальну концепцію дослідження, ми розробили і апробували опитувальник, в якому презентовані цінності самовдосконалення особистості, що реалізуються в різних сферах життя. Це дало нам змогу побудувати ієрархічні рангові структури з метою виявлення впливу ціннісних орієнтацій на самовдосконалення особистості. Крім того, дозволило з'ясувати соціально-психологічні чинники і психолого-педагогічні умови, які забезпечують результативність процесу самовдосконалення учнів підліткового та юнацького віку.

Характеристика цінностей самовдосконалення особистості

Цінності, пов'язані з оцінкою зовнішності

1. Мати красиву зовнішність.
2. Виглядати дорослішим.
3. Бути успішним.

Соціально-комунікативні цінності

4. Мати теплі взаємини з батьками та родиною.
5. Мати хороші стосунки з друзями та оточуючими.
6. Користуватись авторитетом у школі.

Матеріальні цінності

7. Заробляти на життя.
8. Купувати дорогі речі.
9. Забезпечити собі матеріальний комфорт.

Цінності самореалізації

10. Виховувати у собі творче ставлення до праці, бути готовим до свідомого вибору майбутньої професії.

11. Розвивати власні пізнавальні інтереси і творчу активність при опануванні знань.
12. Уміти самостійно здобувати знання, постійно знайомитися з новими досягненнями науки і техніки.

Морально-етичні та естетичні цінності

13. Самореалізуватись як духовна особистість.
14. Оволодівати національною культурою і духовною спадщиною свого народу.
15. Уміти діяти у відповідності з власними переконаннями та брати участь у житті країни.

Висновки. Отже, здійснений аналіз літературних джерел підтвердив актуальність дослідження процесу самовдосконалення особистості. Водночас слід наголосити на відсутності експериментальних робіт, які б досліджували дану проблему з точки зору системного підходу, у контексті якого можливо бачити причинно-наслідкові зв'язки між процесом самовдосконалення та низкою інших фундаментальних утворень становлення особистості, зокрема з її потребою входження в соціум, з потребою самовизначитись у ньому і знайти можливість самоствердитись у цьому соціумі відповідно до суспільних цінностей.

Література

1. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания. – Л.: ЛГУ, 1968. – 338 с.
2. *Балл Г. О.* Ориентиры современного гуманизма (в социальной, образовательной, психологической сферах): - Житомир: ПП «Рута», Вид-во «Волинь», 2008. – 32с.
3. *Борисhevський М. Й.* Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: Монографія. – К.: Академвидав, 2010. – 416с.
4. *Дробницкий О. Г.* Понятие о морали. – М.: Наука, 1974. – 387с.
5. *Дубровина И. В., Круглов В. С.* Психологические аспекты формирования ценностных ориентаций и интересов учащихся // Ценностные ориентации и интересы школьников. - М.: НИИ ОП, 1983. – С. 27-36.
6. *Кон И. С.* Открытие «Я». М.: Политиздат, 1978. – 367с.
7. *Кон И.С.* В поисках себя. Личность и ее самосознание. – М.: Политиздат, 1984. – 335с.
8. *Костюк Г. С.* Проблема личности в философском и психологическом аспектах // Избран. психол. труды. – М.: Педагогика, 1988. – С. 76-85.
9. *Костюк Г. С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад.шк., 1989. – 608с.
10. *Маслоу А.* Самоактуализация личности и образование. – Киев – Донецк, 1994. – 52с.
11. *Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы. - М., 1999. – 425с.
12. *Маслоу А.* Мотивация и личность. - Питер, 2008. – 352с.
13. *Мерлин В. С.* Проблемы экспериментальной психологии личности. – Ученые записки Пермского пединститута. - Т. 77, 1970. – С. 3-192.
14. *Роджерс К.* Вчитися бути вільним // Гуманістична психологія: Антологія в 3-х т. / За ред. Р. Трача і Г. Балла. – Т. 1. – К., 2001.
15. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии / Отв. ред. Е.В.Шорохова. – М.: Педагогика, 1976. - 416с.
16. *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А. Ядова. – Л., 1979. – 264с.*
17. *Столин В. В.* Самосознание личности. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 286с.
18. *Харламенкова Н. Е.* Самоутверждение подростка. – М., 2007. – 384с.
19. *Шорохова Е. В.* Проблемы «Я» и самосознание // Проблемы сознания. Материалы симпозиума.- М., 1966. – С. 217-228.

В статье рассматривается проблема становления процесса самосовершенствования и прослеживается его взаимосвязь с ценностными ориентациями личности. Анализируются концептуальные подходы к определению психологического содержания данного феномена. Доказано, что особую позицию в этом процессе занимают представления личности о совокупности ценностей, с которыми она себя идентифицирует. Именно ценности определяют особенности и характер взаимоотношений индивида со средой, с окружением, что, в свою очередь, детерминирует его поведение. Успешное развитие процесса самосовершенствования личности в значительной степени обуславливается, в частности, ее потребностью вхождения в социум, а также потребностью самоопределиться в нем и найти возможность самоутвердиться в этом социуме в соответствии с его ценностями.

In the article the problem of coming-to-be of self-improvement process has been considered. Interconnection between self-improvement process and valued orientations of personality has been traced. The conceptual approaches to the definition of the psychological content of the phenomenon have been analyzed. Has been proved, that in this process special part has been playing by the personality notions about values constellation which he/she identifies him/herself with. Exactly values determine peculiarities and type of interrelations between individual and his/her environment, surroundings which in its turn determine his/her conduct. Successful development of self-improvement process of personality for the most part has been conditioned in particular by his/her need to self-determine in it and find opportunities to self-affirm in the society in accordance with his/her values.

Статтю подано до друку 12.11.2012.

©2012 р.

Л. М. Співак (м. Київ)

АКСІОЛОГІЧНІ ВИТОКИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ЮНОСТІ

Постановка проблеми. Характерною ознакою сучасного етапу становлення української держави є поляризація ціннісних орієнтацій її представників. Провідними чинниками такої поляризації виступають суспільно-політичні трансформації, які відбуваються з часу незалежності держави й дотепер, і відсутність соціально-економічної стабільності у країні. На жаль, вплив цих чинників посилюється в умовах поліетнічності та поліконфесійності держави, культурних і буттєвих відмінностей у різних регіонах її території тощо. Зазначене призводить до кризи цінностей і невиразності найближчих аксіологічних орієнтирів у контексті націєтворення. Тому, в науковому та освітньому просторі нагальним завданням є обґрунтування психологічних засад виховання системи національних цінностей в юнацькому віці, що сприятиме поступовій консолідації української нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд вітчизняних робіт за останніх двадцять років дозволив резюмувати, що їх більша кількість проводилася у галузі соціальної психології та стосувалися вони досить близького до національної, однак не тотожного з нею виду — етнічної самосвідомості. Зокрема предметом вивчення науковців виступали: психологічні особливості етнічної ідентичності студентства зі Сходу та Півдня України (О.В. Бичко), етнопсихологічні життєві орієнтації як чинник самоактуалізації студентської молоді (М.Б. Боднар), етносоціальні уявлення як компонент «Я-концепції» університетської молоді